

Цивільно-правова

Відповідальність підприємців – володільців джерел підвищеної небезпеки: суб'єктивний аспект

А. О. Немцева

аспірант кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ України

Досліджуються визначальні чинники щодо встановлення цивільно-правової відповідальності для підприємців – володільців джерел підвищеної небезпеки (суб'єктивний аспект).

Ключові слова: безвинна відповідальність, відповідальність підприємців – володільців джерел підвищеної небезпеки, об'єктивна відповідальність, підприємницький ризик, відшкодування шкоди (збитків).

Исследуются определяющие факторы по установлению гражданско-правовой ответственности для предпринимателей – владельцев источников повышенной опасности (субъективный аспект).

Ключевые слова: безвиновная ответственность, ответственность предпринимателей – владельцев источников повышенной опасности, объективная ответственность, предпринимательский риск, возмещение вреда (убытков).

Investigates the determinants to establish liability for entrepreneurs - owners of sources of increased risk (subjective aspect).

Keywords: liability without fault, liability entrepreneurs - owners of sources of increased danger, objective liability, business risk, indemnity loss.

Свого часу серед фахівців з цивільного права тривала дискусія з приводу обґрунтування допустимості відступів від принципу вини як загальної засади цивільної відповідальності; наочним прикладом таких відносин є відповідальність підприємця – володільця джерела підвищеної небезпеки.

Метою нашої статті є дослідження суб'єктивного аспекту цивільно-правової відповідальності підприємців – володільців джерел підвищеної небезпеки, зокрема безвинної відповідальності, та визначення доцільності її існування у сучасному цивільному праві.

Питання цивільно-правової відповідальності досліджувало широке коло науковців: Б. Антімонов, М. Агарков, К. Басін, Д. Боброва, С. Братусь, В. Варкалло, О. Дмитрієва, О. Йоффе, І. Канзафарова, О. Красавчиков, М. Кулагіна, В. Луць, Д. Мейер, Г. Матвеев, О. Отрадна, Г. Пендяга, Д. Плачков, К. Флейшиць та ін.

З самого факту виокремлення особливих правил, що регулюють відповідальність підприємців, можна зробити висновки щодо визначення як передумову настання відповідальності суб'єктів підприємницької діяльності, сукупність, а можливо, і зміст яких відрізняється від загальних умов цивільної відповідальності, бо в положеннях щодо відповідальності підприємців – володільців джерел підвищеної небезпеки, на відміну від загального правила, не згадується про вини боржника. Замість цього через вказівку на об'єктивну межу відповідальності робиться наголос на юридичній незначущості розкриття «суб'єктивного боку» його протиправної поведінки. Зазначеною межею відповідальності підприємців визначено вплив непереборної сили, під якою розуміється надзвичайна та невідворотна за даних умов по-

дія, що унеможливляє належне виконання зобов'язання.

В. Луць у зв'язку з очікуванням запровадження безвинної відповідальності за порушення зобов'язань при здійсненні підприємницької діяльності зауважує, що «у цій діяльності підприємцям доводиться нерідко приймати рішення в умовах невизначеності та ризику» [9]. Тому очевидними, на думку зазначеного автора, є соціальні чинники, що виступають визначальною мірою необхідності особливого порядку врегулювання відповідних правовідносин. Водночас наведене зауваження не відповідає на можливе запитання: чи свідчитиме виключення вини зі складу умов, необхідних для виникнення цивільного правоохоронного зобов'язання, та обмеження цивільної відповідальності дією непереборної сили, про визначення чи принаймні врахування законодавцем якоїсь іншої, ніж вина, суб'єктивної умови (підстави) відповідальності підприємців – володільців джерел підвищеної небезпеки?

Таке припущення має сенс, оскільки одна справа – підприємницький ризик, ризик у страхуванні або ризик випадкової загибелі речі, і зовсім інша – використання «ризик» з метою обґрунтування підвищеної відповідальності підприємця та навіть встановлення для неї будь-яких особливих підстав. Зазначимо, що і відомий радянський правознавець Б. Антімонов вказував на приклади «випадкового вживання термінології» «ризик» в судовій практиці [1].

Річ у тім, що в юриспруденції, як загалом у прикладній галузі суспільствознавства, значимим передусім є те, що має чи принаймні здатне мати той чи той вплив на практичне вирішення конкретних правових питань. Зазначене стосується насамперед юридичної відповідальності, що завжди виникає з конкретного юридичного факту і забез-

печується можливістю застосування державного примусу.

На нашу думку, вагомими аргументами на користь тієї чи тієї концепції цивільної відповідальності мають бути тільки ті аргументи, що одночасно: знайшли певне матеріально-правове закріплення у чинному законодавстві чи хоча б можуть бути відображені у писаному праві; ґрунтуються на процесуальній доцільності та мають вагу як складова предмета доказування у цивільному (господарському) судочинстві.

Водночас головний чинник, який неомінно слід враховувати під час вирішення суперечки про «ризик» в інституті відповідальності, є чинник, що поєднує в собі зазначені вище матеріально-правовий і процесуальний аспекти та визначає можливість захисту порушених суб'єктивних цивільних прав через здійснення правосуддя – це принципова і реально здійсненна допустимість спростування обставин, що зумовляють відповідальність. Проте цей «ризик», якщо його справді розглядати як підставу або суб'єктивну умову відповідальності, подолати ніяк не можна.

Таким чином, проблема висвітлення теоретичних і практичних аспектів безвинної, або, як її називають, «об'єктивної відповідальності», що за певних обставин покладається на учасників цивільного обороту, знову стає нагальною. Зокрема, потрібно з'ясувати:

– наскільки правильним є наведене визначення щодо об'єктивного характеру відповідальності без вини і чи означає воно дійсне запровадження такого типу відповідальності, за якого суб'єктивний бік вчиненого цивільного правопорушення взагалі не береться до уваги;

– чи можна вважати, що у відповідальності без вини місце зазначеної суб'єктивної умови заступає ризик, який, не будучи названий у законі, виступає са-

мостійною «підставою» відповідальності підприємця;

– за що, з правового погляду, відповідає учасник цивільних правовідносин, який випадково заподіяв шкоду (завдав збитків) іншій особі – тобто чи має місце і чи можлива відповідальність «за ризик» як така;

– як співвідносяться між собою, з одного боку, процес формування відповідного суспільного запиту, соціально-економічне і правове обґрунтування необхідності запровадження відповідальності без вини, а з іншого – зміст цієї відповідальності, її підстава та умови.

У цьому зв'язку ми погоджуємося з Б. Антімоновим, який цілком слушно наголошував на необхідності виявлення визначальних чинників цивільного правопорушення. На думку вказаного автора, звичайно такого роду чинником є поведінка, що заслуговує на докір – тоді, коли це стосується дії чи бездіяльності особи, що завдала шкоду, а також якщо йдеться про неналежну поведінку потерпілого. За таких обставин правовий вплив здійснюється через покладення відповідальності на засадах вини. Натомість при заподіянні шкоди джерелом підвищеної небезпеки визначальною причиною цивільного правопорушення виступає само по собі рід діяльності, тобто використання відповідного джерела, але не особливості конкретного випадку [2].

В умовах сьогодення висновок про «казувальну підставу» відповідальності за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, набуває загальнометодологічної ваги. Значення цього висновку полягає в тому, що ним визначено об'єктивні орієнтири, здатні одночасно визначати певне коло потенційних суб'єктів відповідальності та тих фактичних обставин, наявність яких передбачає необхідність та допустимість запровадження винятків із загальної дії винної відповідальності

у цивільному праві. Критерієм, або «визначальним чинником», для таких випадків «об'єктивної відповідальності» мають слугувати особливості певної діяльності, які унеможливають, роблять явно недоцільним чи вочевидь несправедливим, застосування відповідальності за вину.

Законодавству і раніше були відомі окремі випадки, коли особа звільнялася від відповідальності лише за наявності непереборної сили, тобто відповідала і за випадкове заподіяння шкоди. Так, російський цивіліст Д. Мейер убачав підстави для такої посиленої відповідальності у тому, що її обмеження було б несправедливим щодо потерпілого. Він пояснював це тим, що у певних випадках мимоволі виникає підозра у винуватості заподіювача шкоди, водночас довести це (наявність вини) вкрай складно, тому що фактична діяльність боржника не доступна для нагляду кредитора [7].

Викладені вище позиції дають можливість обґрунтувати необхідність запровадження спеціальних умов цивільної відповідальності підприємців – володільців джерел підвищеної небезпеки при здійсненні ними господарської діяльності. Однак при цьому слід зважати на те, що повнота такого обґрунтування була б недостатньою, якби запропонований підхід не забезпечував належного виконання ключової, відновної функції цивільно-правової відповідальності.

«Наявність відповідальності незалежно від вини у цивільному законодавстві пояснюється специфікою цивільно-правових санкцій, які, як правило, мають майновий характер і виконують відновну функцію. Саме це зумовило введення категорії «відповідальність незалежно від вини», яка є особливістю інституту вини у цивільному законодавстві», – зазначається в цивільній літературі [5]. З цього вбачається, що до запровадження безвинної відповідальності (у тому числі

й через установа спеціальних умов щодо відповідальності підприємців – володільців джерел підвищеної небезпеки) спонукають не якісь абстрактні міркування, а необхідність послідовного втілення у цивільних правоохоронних зобов'язаннях компенсаційної або відновної функції цивільної відповідальності.

Свого часу на існування в цивільному праві безвинної відповідальності наголосувала К. Флейшиць. Зокрема, вона зазначала, що головними завданнями цивільного права є відновлення порушених суспільних відносин і запобігання їх порушенню саме через установа норм, які зобов'язують до відновлення порушених суспільних відносин. В окремих випадках завдання відновлення порушених суспільних відносин потребує того, щоб обов'язок такого відновлення покладался і на того, хто припустився порушення незалежно від своєї вини. Це необхідне для забезпечення нормального розвитку відповідних відносин [8].

Таким чином, необхідність встановлення для підприємців – володільців джерел підвищеної небезпеки підвищеної відповідальності пояснюється поєднанням таких визначальних чинників.

По-перше – приватний інтерес суб'єктів підприємницької діяльності захищений законом. Відмінність цього інтересу полягає у потребі забезпечення належних правових підстав для успішного господарювання в ринкових умовах. З огляду на це, підприємці – володільці джерел підвищеної небезпеки мають бути певним способом захищені від наслідків тих випадковостей, яким піддаються їхні контрагенти. Отже, зазначені контрагенти потребують гарантій свого власного захисту внаслідок випадкових дій, з якими довелося зіштовхнутися протилежній стороні.

Підприємництво як самостійна, систематична, на власний ризик діяльність

з виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг з метою отримання прибутку, не тільки передбачає ризик підприємництва як власний ризик суб'єкта права, а й неможлива без справедливого розподілу (локалізації) наслідків настання можливих випадковостей, з якими доводиться зіштовхуватись підприємцям – володільцям джерел підвищеної небезпеки. За цих обставин єдино справедливим, а деякою мірою доцільним рішенням проблеми, є запровадження безвинної відповідальності, яка, всупереч переконанням прихильників т. зв. «теорії ризику», побудована не на суб'єктивній підставі ризику несення відповідальності (або відповідальності «за ризик»), а на основі відповідальності за свої власні дії. Тобто кожен підприємець, який випадково завдав збитків іншій особі, має сам відповідати за випадок, що з ним трапився, і не вправі перекладати його наслідки на свого кредитора. Зазначений порядок і насправді становить до певної міри «об'єктивну» – в розумінні однаковості наявності чи відсутності у боржника можливостей передбачити негативні наслідки своїх дій і запобігти порушенню зобов'язання – відповідальність за свої дії.

По-друге, сувора відповідальність підприємців зумовлена певною спільністю приватного інтересу кожного окремого підприємця, котрий може посідати місце кредитора у зобов'язанні (інтересу щодо забезпечення належних умов провадження підприємницької діяльності в обраній сфері господарювання і отримання з цього прибутку) та в суспільному інтересі, який полягає у створенні такого механізму регулювання ринкових відносин, що був би максимально сприятливим для розвитку підприємництва.

Враховуючи притаманну товарно-грошовому обміну тенденцію до підтримання загальної еквівалентності у майнових відносинах та зважаючи на необхідність

забезпечення сталості господарського обороту, в підприємницькій сфері має бути створено більш надійний – порівняно з відповідальністю за принципом вини – правовий механізм убезпечення прав кредитора. Це завдання досягається через гарантування свого роду безумовного – у сенсі неврахування вини боржника – здійснення права на відновлення свого майнового становища кредитором, який зазнав збитків унаслідок неправомірних дій боржника – підприємця.

Не названим залишився третій чинник, який за своєю вагою може й перевищує зазначені вище. Йдеться про те, що у зв'язку з підприємницькою діяльністю певного боржника потерпілими (кредиторами) можуть бути не тільки інші підприємці, що є його контрагентами, а й фізичні особи, які купують товари, замовляють роботи і послуги виключно для свого особистого (сімейного) споживання. У цьому випадку більш слабкій стороні, якою безперечно є споживач, закон також надає особливі гарантії захисту її прав. До складу таких гарантій входить і визначення спеціальних умов відповідальності підприємця – з виключенням вини.

Отже, головними причинами запровадження безвинної відповідальності підприємців – володільців джерел підвищеної небезпеки у цивільному праві виступають:

1. Врахування специфіки підприємницької діяльності, практична доцільність і справедливість встановлення цивільної відповідальності без вини саме у сфері підприємництва.

2. Потреба у якомога повнішому втіленні відновної функції цивільно-правової відповідальності.

3. Необхідність у наданні надійнішого захисту споживачеві – як більш вразливій стороні відносин, що виникають за участю підприємців.

Список використаної літератури

1. Антимонов Б. С. Гражданская ответственность за вред, причиненный источником повышенной опасности. – М. : Госюриздат, 1952. – С. 18.
2. Антимонов Б. С. Указ. тр. – С. 35-39.
3. Канзафарова І. С. До проблеми цивільно-правової відповідальності без вини / І. С. Канзафарова // Вісн. Хмельн. ін-ту регіон. упр. та права. – 2003. – № 3-4. – С. 89-92.
4. Канзафарова І. С. Вина як умова деліктної відповідальності в країнах континентальної правової сім'ї / І. С. Канзафарова // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. Вип. 29. – К. : Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2005. – С. 372-376.
5. Кодифікація приватного (цивільного) права України. – К. : Укр. центр правничих студій, 2000. – С. 217.
6. Красавчиков О. А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности / О. А. Красавчиков. – М. : Юрид. лит., 1966. – 200 с.
7. Мейер Д. И. Русское гражданское право : в 2 т. – М. : Статут, 2000. – С. 245.
8. Флейшиц Е. А. Общие начала ответственности по Основам гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик // Сов. государство и право. – 1962. – № 3. – С. 36.
9. Цивільне право України : у 2-х кн. Кн. 1. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – С. 841.
10. Яичков К. К. Система обязательств из причинения вреда в советском гражданском праве // Вопр. гражданского права. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1957. – С. 145-200.